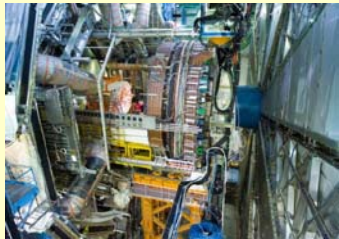

LHC
není pouze

Large Hadron Collider

ATLAS

CMS

ALICE

LHCb

A Large Ion Collider Experiment

Alenka

v

**krajině velmi horké a husté jaderné hmoty
a na počátku našeho vesmíru**

„Díky posledním pokrokům se v ohnisku pozornosti ocitly nové záhady. ... Týkají se onoho prvního, pranepatrného zlomečku sekundy po velkém třesku, kdy vládly natolik extrémní podmínky, že fyziku, jež tehdy platila, prozatím neznáme ... Během tohoto počátečního okamžiku bylo všechno stlačeno na tak nezměrně vysokou hustotu, že se v ní kosmos a mikrosvět prolínaly v jednom.“

Martin Rees: „Pouhých šest čísel“

Vladimír Wagner

Ústav jaderné fyziky AVČR, 250 68 Řež, E_mail: WAGNER@UJF.CAS.CZ, WWW: hp.ujf.cas.cz/~wagner/

1. Úvod

2. Superhorké a superhusté stavy hmoty

2.1 Nejteplejší a nejhustší hmota
v laboratoři

2.2 Stavová rovnice takové hmoty

2.3 Fázové přechody

3. Horké kvark-gluonové plazma – počátek vesmíru

3.1 Co to je a jak jej zkoumat?

3.2 Podařilo se je prokázat?

3.3 V čem se liší skutečnost od
předpovědi?

4. Alenka na cestě k počátkům vesmíru

4.1 Urychlovač LHC a experiment ALICE

4.2 Jak ALICE vypadá?

5. Závěr

**Czech teachers program 03/2008
CERN**

Jak získat nejhustší a nejteplejší hmotu v laboratoři

Proč: Studium hmoty existující ve vesmíru
Pochopení fundamentálních vlastností
silných interakcí a vakua

Jak: Urychlovač – produkce husté a horké hmoty
(možnost prokázal urychlovač BEVALAC)
Experimentální zařízení – studium této hmoty

Dosažená teplota: $\sim 180 \text{ MeV} = 2,1 \times 10^{12} \text{ K}$

Dosažená hustota: $\sim 4 \rho_0 \sim 10^{18} \text{ kg/m}^3$

80. léta – začátek studia horké a husté hadronové hmoty

Začátek 21. století – studium kvark- gluonového plazmatu

Soustava s neutronovou hvězdou v představách malíře

Budovaný urychlovač LHC

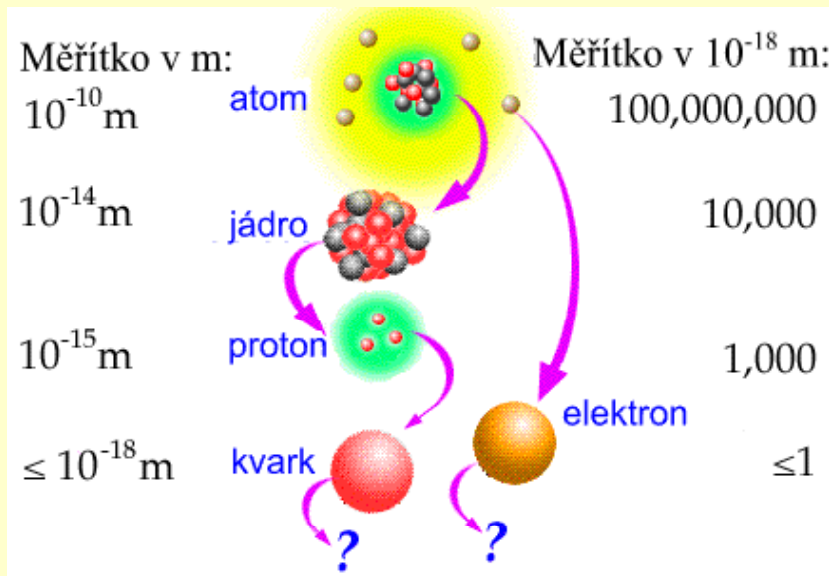

RHIC a LHC jsou kuchyně pro vaření kvark-gluonové polévky

Složení hmoty

Hmota je složena z částic - mezi nimi působí interakce

Atomová fyzika, fyzikální chemie

Jaderná fyzika

Fyzika elementárních částic

Superstrunové teorie? (rozměr 10^{-35} m)?

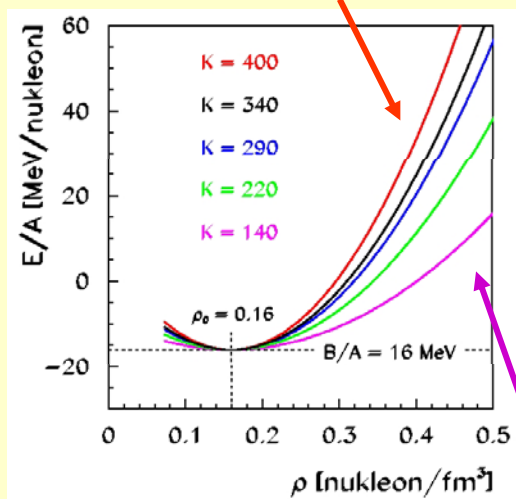
Hustota vody 10^3 kg/m^3 $\xleftarrow{R_{\text{ATOM}}/R_{\text{JÁDRO}} \sim 10^5 \rightarrow V_{\text{ATOM}}/V_{\text{JÁDRO}} \sim 10^{15}}$ Hustota jádra $\sim 10^{18} \text{ kg/m}^3$

Důležité nástroje pro popis mikrosvěta:

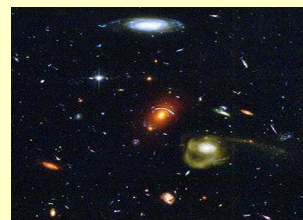
- 1) **Speciální teorie relativity** - rychlosti blízké rychlosti světla, kinetická energie srovnatelná s klidovou
- 2) **Kvantová fyzika** - velmi malé hodnoty veličin $\rightarrow$ kvantový a pravděpodobnostní charakter, Heisenbergův princip neurčitosti

Stavová rovnice – fáze jaderné hmoty

„tvrdá“ jako ocelová koule

pára

počátek vesmíru

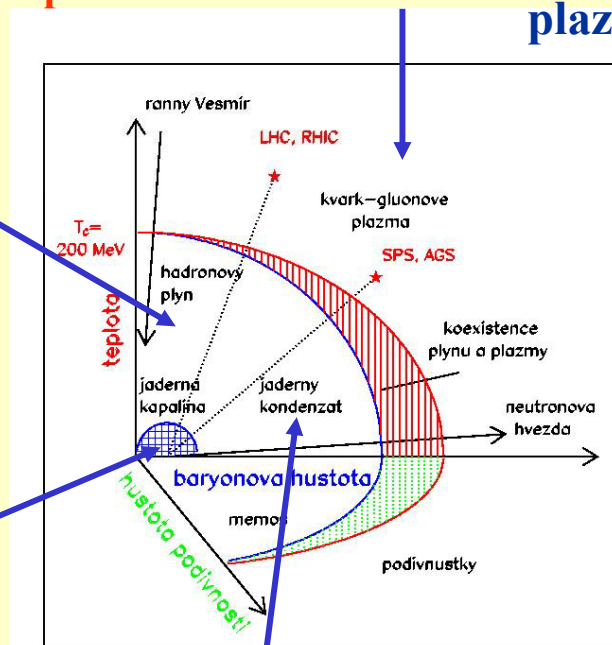
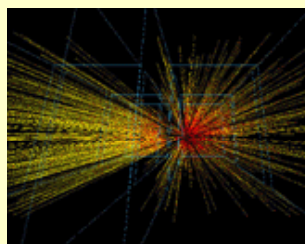

plazma

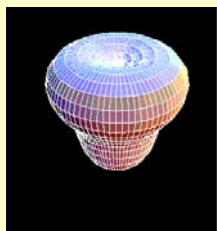
$$E/A = f(P) = f(\rho, T)$$

„měkká“ jako pružná guma

jaderná srážka

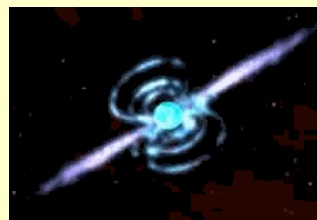

atomové jádro

voda

nitro neutro-
nových hvězd

led

Jak měřit teplotu?

- 1) Energetické spektrum vyzařovaných částic
- 2) Poměr mezi produkcí různých izotopů nebo částic
- 3) Spektra brzdných fotonů

Jak určit transformovanou kinetickou energii?

- 1) Určení počtu produkovaných částic.
- 2) Ztracená kinetická energie v podélném směru
- 3) Různá centralita srážky → různá velikost přeměněné energie

Jak měřit rychlost rozpínání a rozměr?

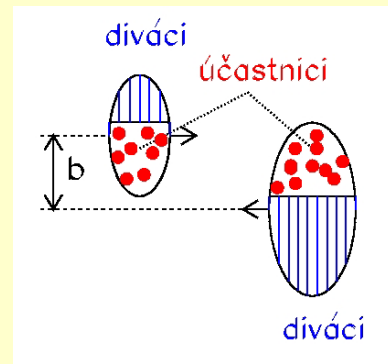
- 1) Dopplerův posuv v energetických spektrech vyzařovaných částic
- 2) Interferometrie identických částic

Jak určit hustotu?

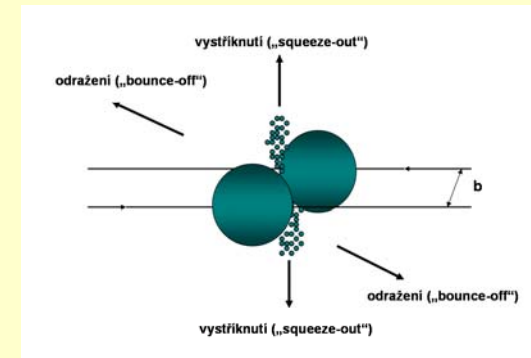
- 1) Určení rozměru a jeho změny v předchozím případě a znalost celkové hmotnosti a energie

Jak měřit tlak?

Velikost kolektivních toků jaderné hmoty

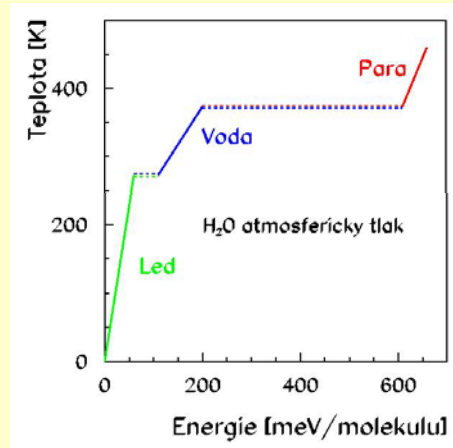
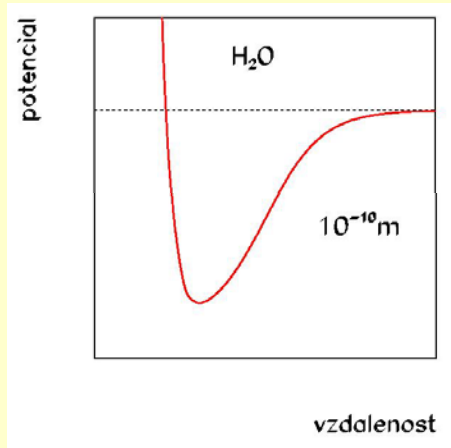

Rozdělení nukleonů při srážce

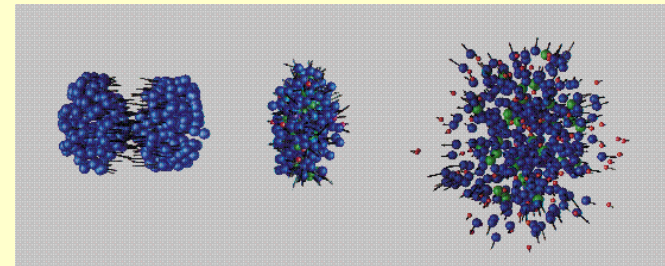
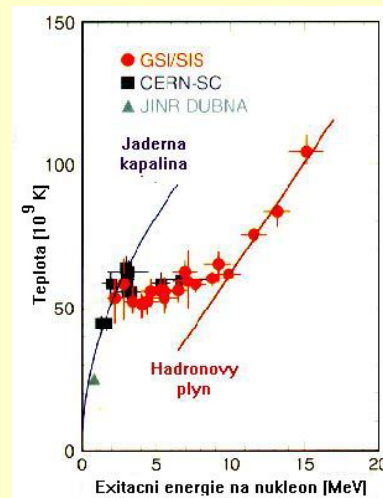
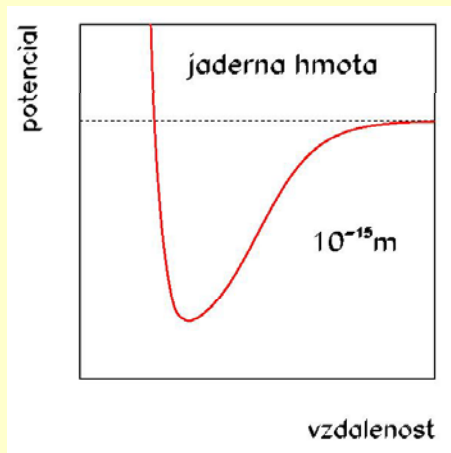

Kolektivní toky nukleonů

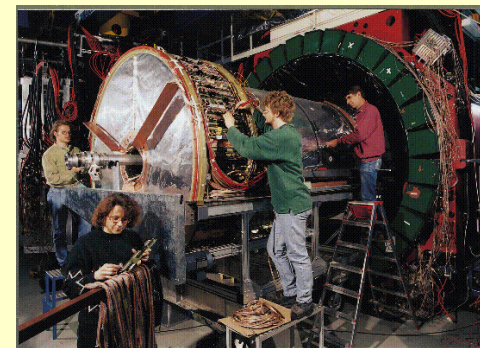
Fázový přechod jaderné kapaliny v hadronový plyn.

Ohřívání vody

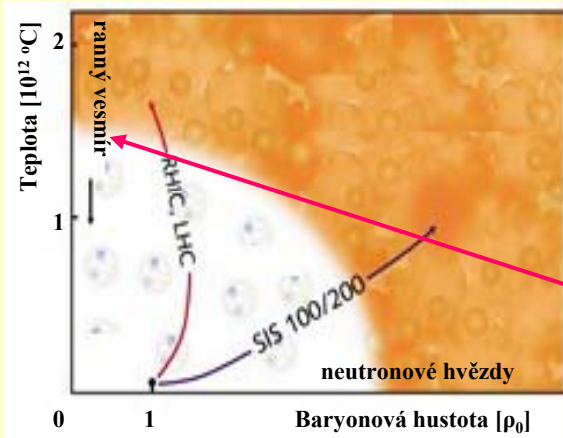

Ohřívání jaderné hmoty

Fázové přechody jaderné hmoty a vody (H_2O) a tvar příslušných potenciálů

Velmi horká jaderná hmota – počátek našeho vesmíru

$$1 \text{ ps} = 10^{-12} \text{ s}$$

Kvark-gluonové plazma

$$10 \text{ } \mu\text{s} = 10^{-5} \text{ s}$$

Hadronová hmota

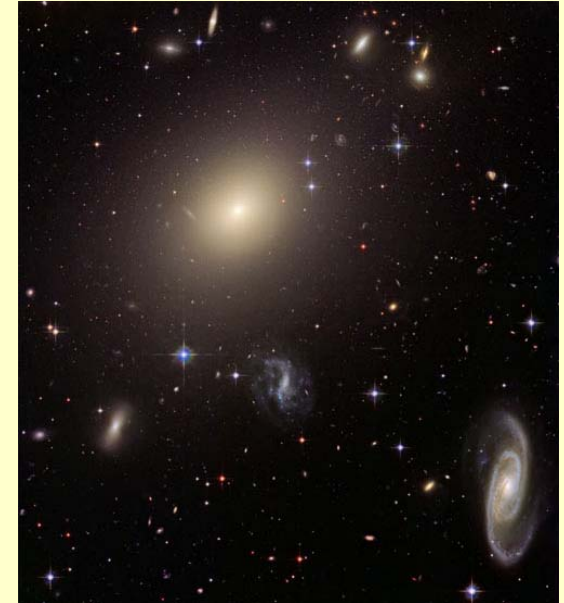
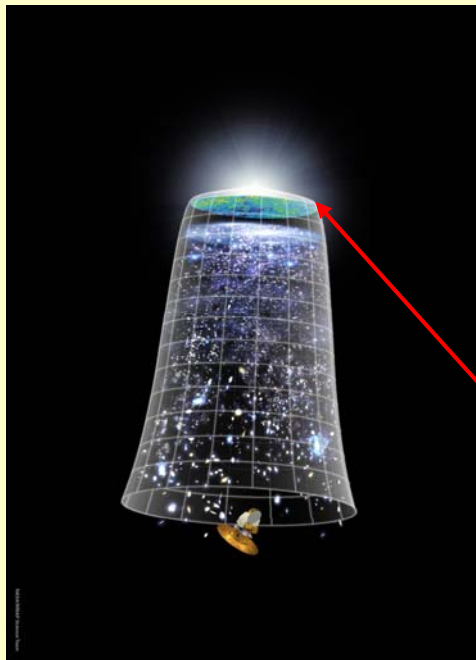
V pozdější fázi jen nejjlehčí baryony – proton a neutron

$$3 \text{ min} = 1,8 \cdot 10^2 \text{ s}$$

Atomová jádra – vodík, helium a trochu těžších jader

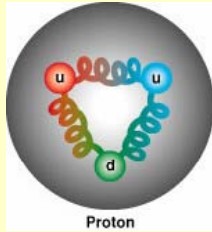
$$400 \text{ 000 let} \sim 10^{13} \text{ s}$$

Reliktní záření

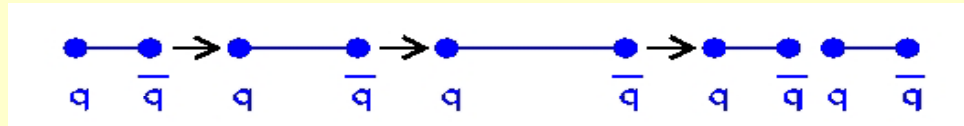

Nová forma jaderné hmoty - kvark-gluonové plazma

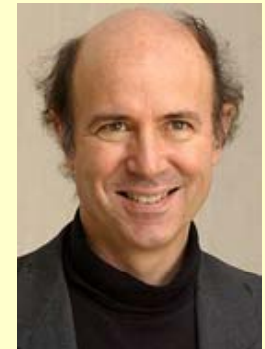
V normálním prostředí jsou barevné kvarky uvězněny v hadronech silnou interakcí zprostředkovanou gluony

Uvěznění a asymptotická volnost kvarků jsou základní vlastnosti kvantové chromodynamiky – teorie silných interakcí

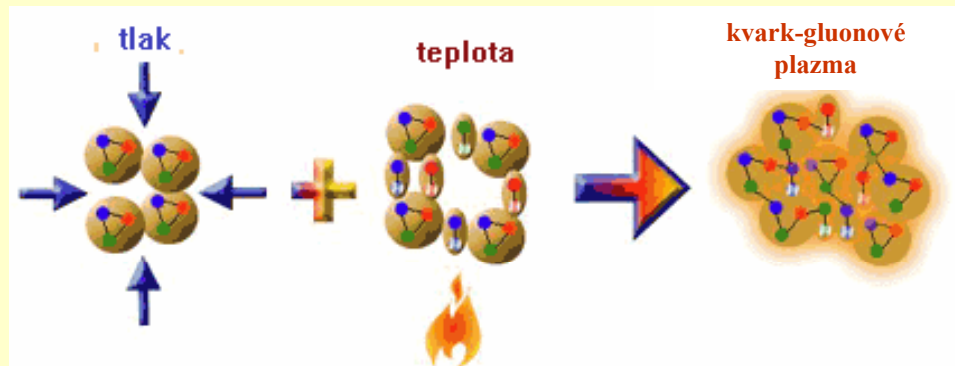
David J. Gross, H. David Politzer a Frank Wilczek – Nobelova cena za fyziku 2004 právě za studium silné interakce a roli asymptotické volnosti

Při vysoké hustotě energie, vysoké teplotě či hustotě – uvolnění kvarků z hadronů, velká hustota gluonů → kvark-gluonové plazma

Frank Wilczek

Srážky jader na urychlovači $E_T > 10 \text{ GeV/n}$

Velký třesk v čase kratším než $10 \mu\text{s}$

První předpověď v roce 1975, název zavedl E.V. Shuryak

1. podmínka – kvarky a gluony nejsou vázány v hadronech **NUTNÉ**
2. podmínka – nastolení termodynamické rovnováhy **NENÍ NUTNO**
3. podmínka - nastolení chirální symetrie **NENÍ NUTNO**

Hustota energie: $1 \text{ GeV}/\text{fm}^3$, $T = 180 \text{ MeV}$ ($2,1 \cdot 10^{12} \text{ K}$)

hustota: charakteristický objem hadronů $1-3 \text{ fm}^3 \leftrightarrow$ několik hadronů

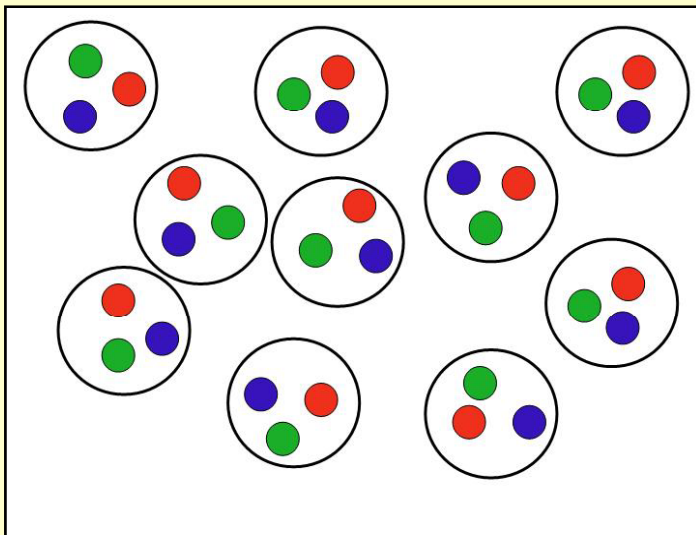
Jednotka:

$1 \text{ GeV} = 1,6 \cdot 10^{-10} \text{ J}$

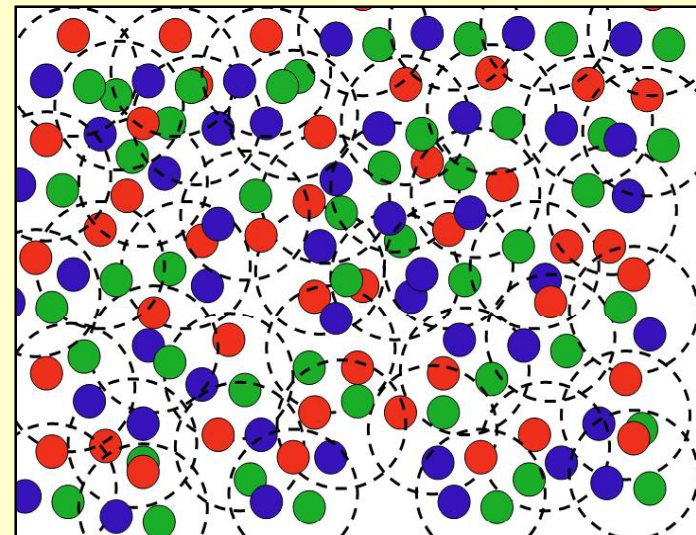
klidová hmotnost

protonu

System složený z volných kvarků a gluonů nacházející se v termodynamické rovnováze

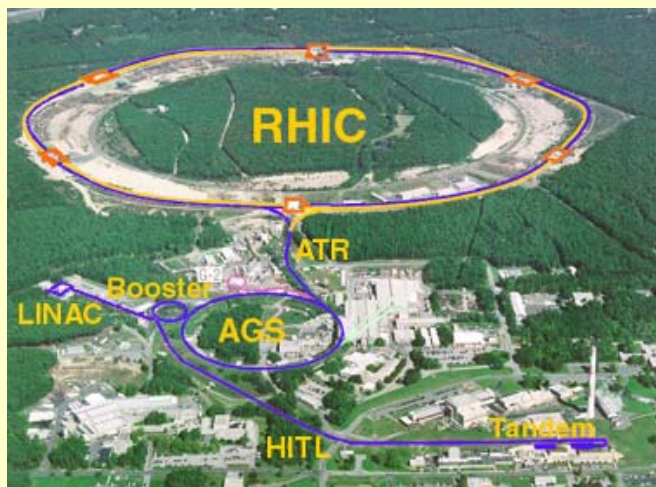

hadronová hmota

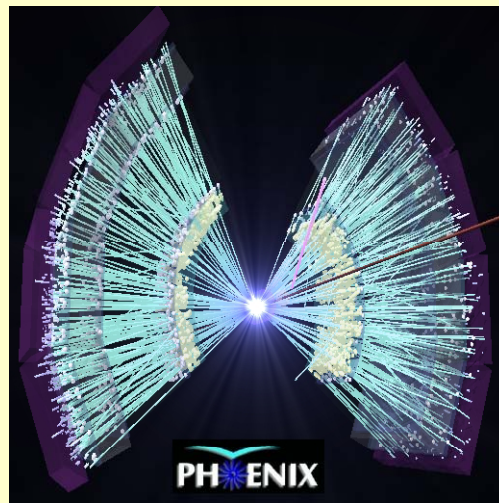

kvark-gluonové plazma

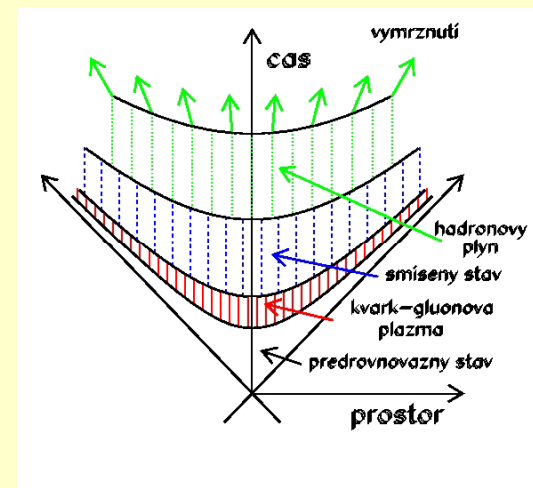
Získání a studium kvark-gluonového plazmatu

Urychlovač RHIC

Srážka zaznamenaná urychlovačem Phoenix

Průběh srážky

Vznikají tisíce až desetitisíce částic, většinou pionů

$$1 \text{ fm}/c = 3,3 \cdot 10^{-24} \text{ s}$$

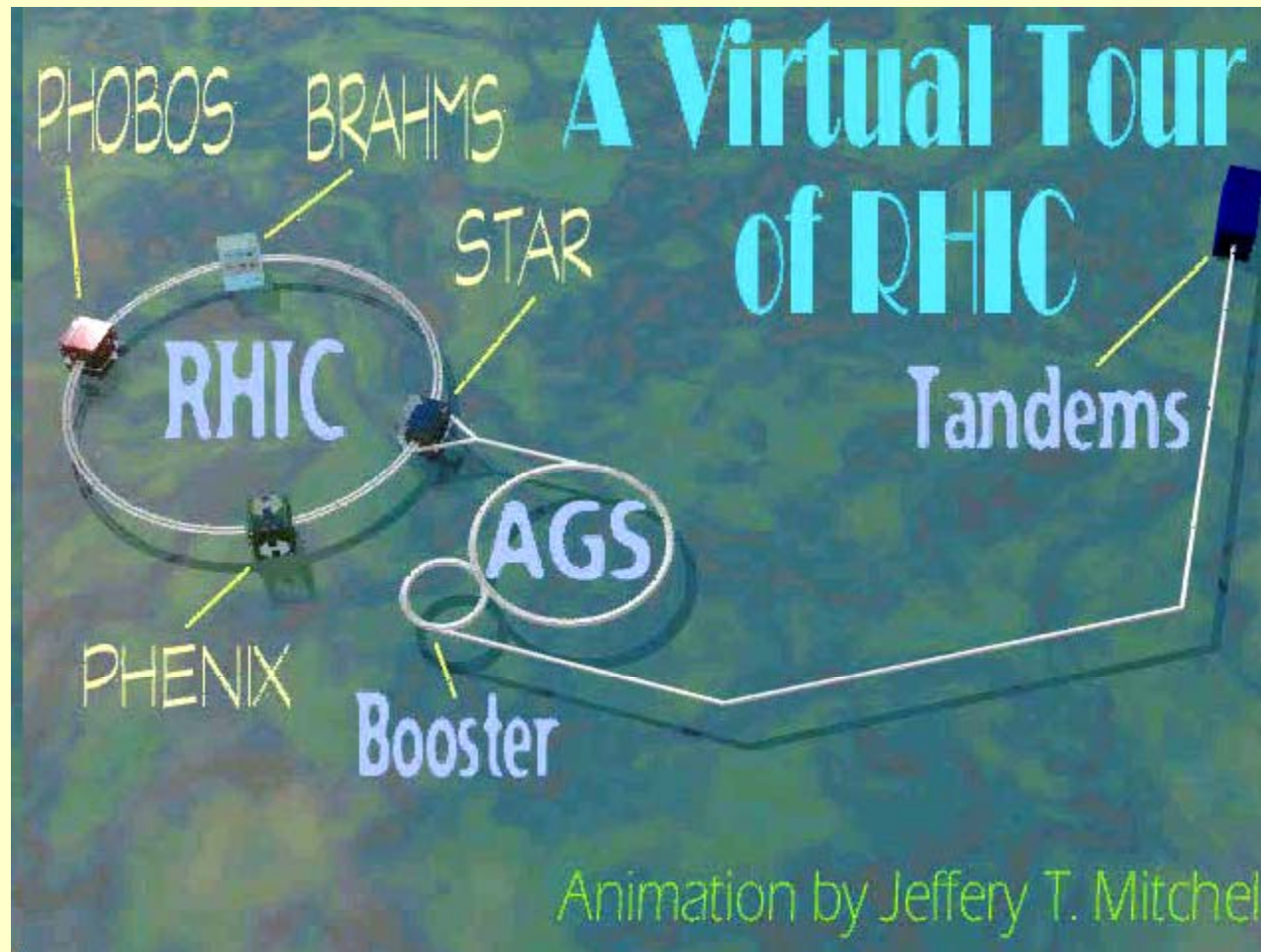
Časový průběh srážky (pokud vznikne kvark-gluonové plazma):

- 1) V čase $3 \cdot 10^{-24}$ s nastolení tepelné rovnováhy rozptylem kvarků gluonů (střední volná dráha kvarků je 0,5 fm)
- 2) Systém expanduje a chladne, v $2 \cdot 10^{-23}$ s dosáhne kritické teploty a začne hadronizace
- 3) Pro fázový přechod prvního druhu, existuje déle než $3 \cdot 10^{-23}$ s koexistence různých fází.
- 4) Po hadronizaci systém dále expanduje až na objemy $10^4 - 10^5 \text{ fm}^3$, kdy dojde k „vymrznutí“

!!! Připomenutí v ranném vesmíru existovalo kvark-gluonové plazma 10^{-5} s !!!

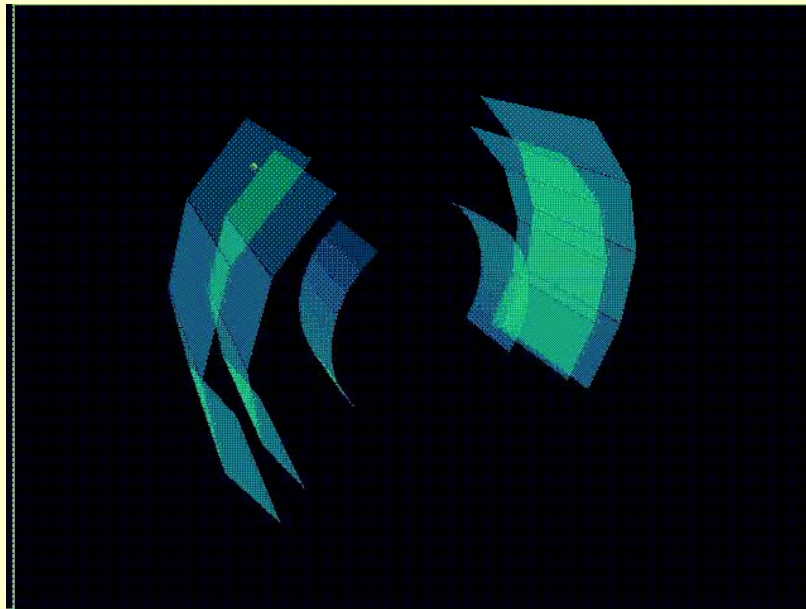

Největší současný urychlovač těžkých jader - RHIC

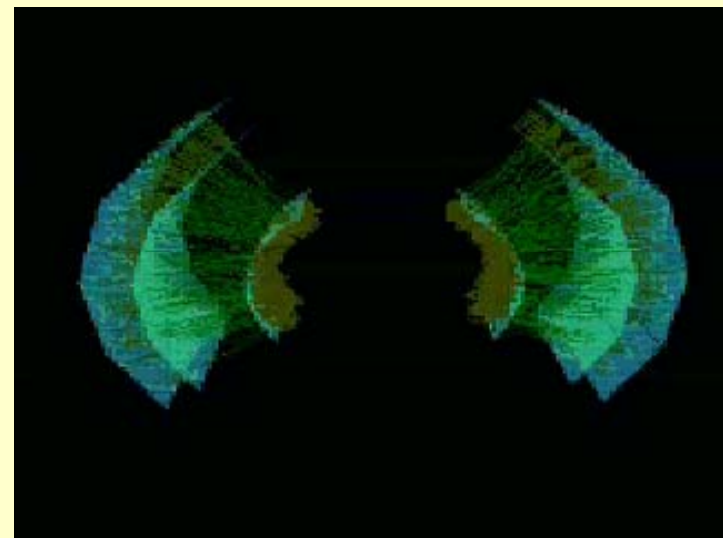

Cesta vzniklých částic a jejich zachycení detektory experimentu Phenix

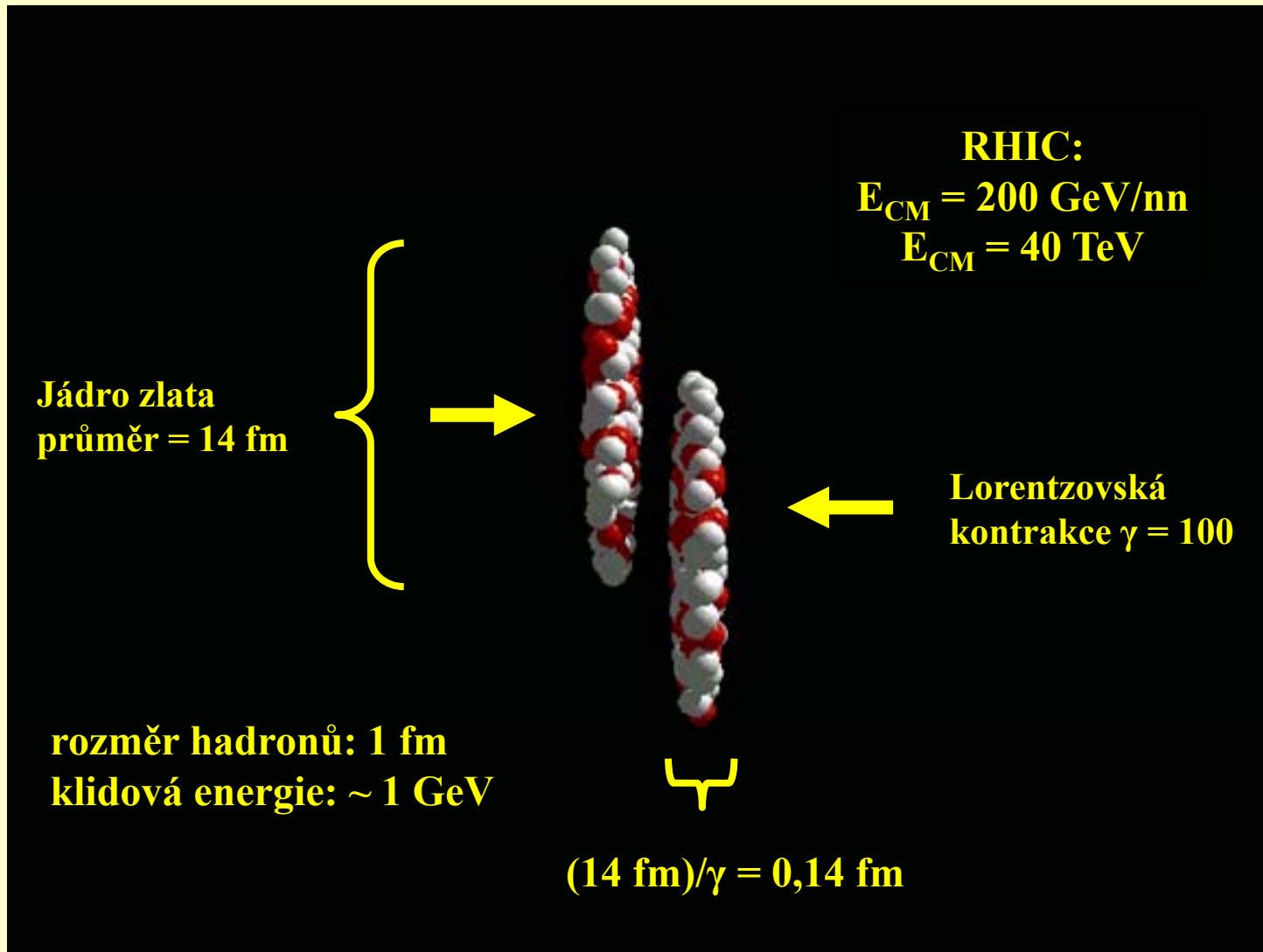

Vyznačeny dráhy detekovaných
částic

Srážka jader zlata z pohledu
experimentu Phenix

Parametry srážky

Srážky při relativistických energiích

(energie na nukleon blízká nebo několikrát větší než jeho klidové energii)

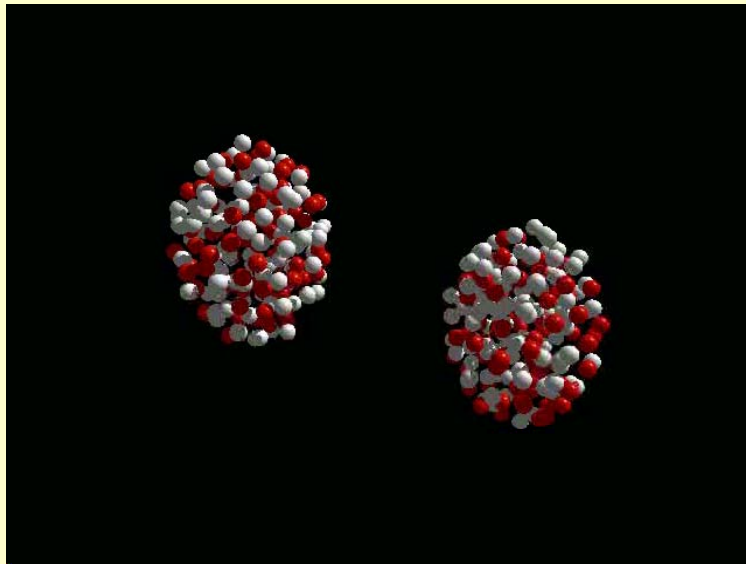
Protony - červené

Neutrony - bílé

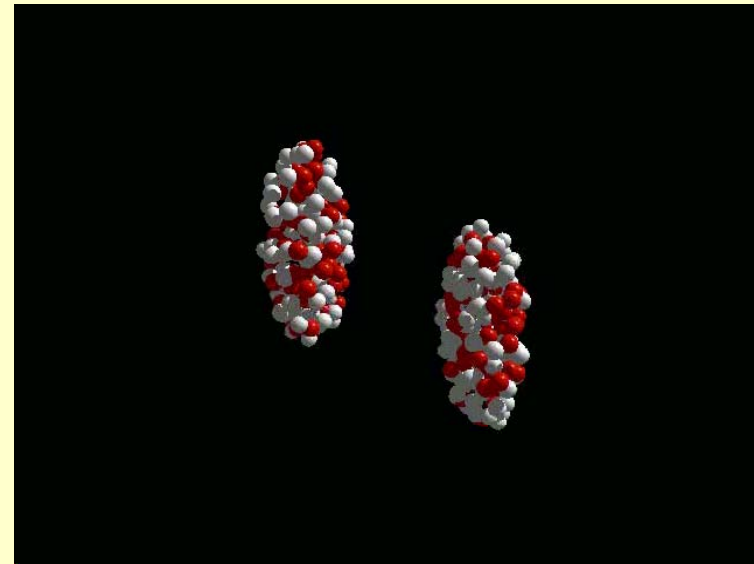
Excitované nukleony - modré

Mezony - zelené

Simulace hydrodynamického modelu
UrQMD

$E = 1.5 \text{ GeV/nukleon}$

$E = 10.6 \text{ GeV/nukleon}$

Simulace frankfurtské skupiny WWW stránky H. Webera

Srážky při ultrarelativistických energiích

(energie na nukleon větší než 100 GeV → vysoce převyšuje jeho klidovou energii)

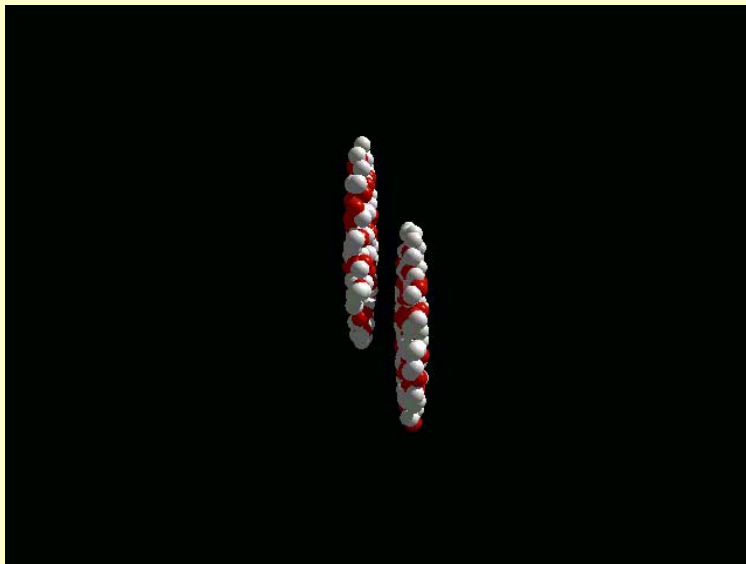
Protony - červené

Neutrony - bílé

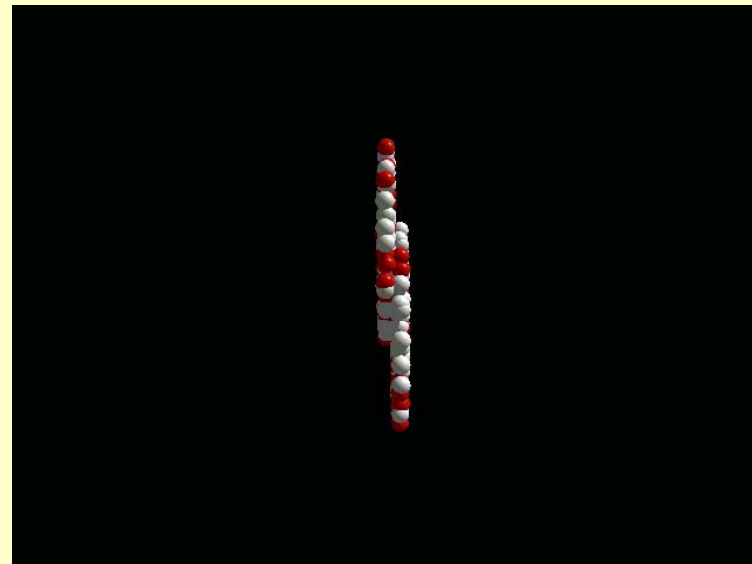
Excitované nukleony - modré

Mezony - zelené

Simulace hydrodynamického modelu
UrQMD

E = 200 GeV/nukleon

E = 5000 GeV/nukleon

Simulace frankfurtské skupiny WWW stránky H. Webera

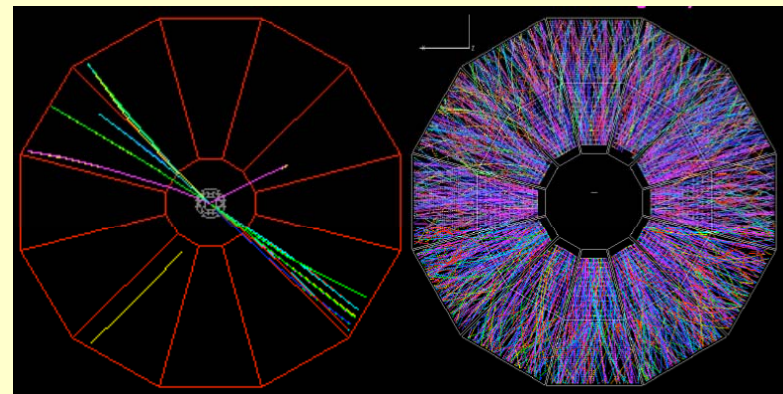
Příznaky vzniku kvark-gluonového plazmatu:

Při srážkách vznikají tisíce částic, které je třeba zachytit a určit jejich vlastnosti

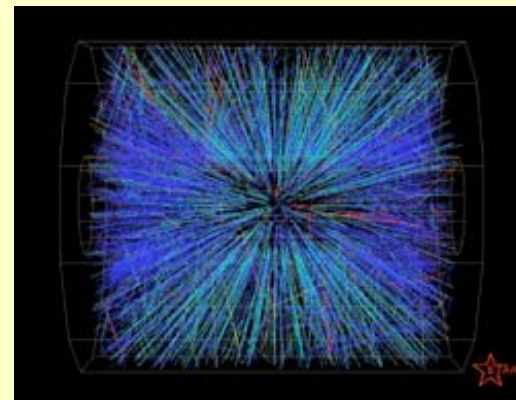
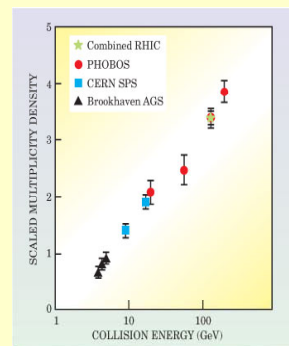
Srovnávání s tím, co dostaneme z p-p srážek po přepočtení na počet nukleonových srážek

Experimenty na RHIC hledají tyto příznaky:

- 1) Dosažení potřebné teploty a hustoty energie
- 2) Průběh expanze
- 3) Zvětšení produkce podivných částic
- 4) Potlačení produkce J/ψ mezonů
- 5) Nastolení chirální symetrie
- 6) Potlačení produkce výtrysků částic

Srovnání p-p srážky a srážky Au+Au v experimentu STAR na urychlovači RHIC

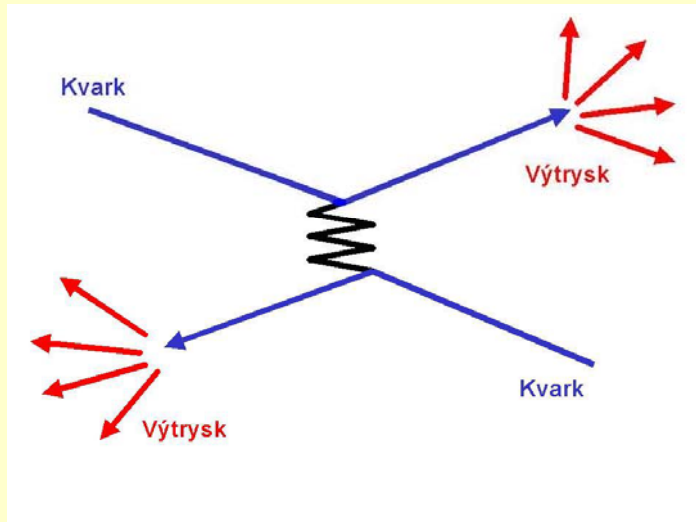
Srážka jader zlata se v experimentu STAR na urychlovači vstřícných svazků RHIC (100 + 100 GeV/A)

Přechod od pevného terče k vstřícným svazkům:

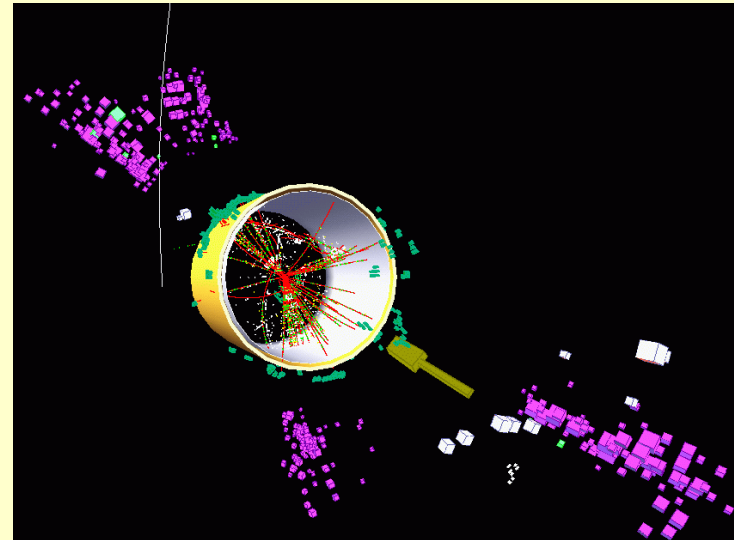
Energie dostupná v těžišti:	SPS	→	RHIC
	13 GeV/n		200 GeV/n

Tvorba výtrysků („jetů“) – zviditelnění kvarků

Srážka kvarků s velmi vysokou energií → vznik dvojice směřovaných proudů částic interagujících silnou interakcí - "výtrysků"

Kvark s vysokou energií tvoří velké množství kvark antikvarkových párů ty následně hadronizují

Případ vzniku čtyř výtrysků pozorovaný experimentem OPAL na urychlovači LEP (Hledání Higgsovy částice)

Vzniklý výtrysk hadronů má směr a nese celkovou energii původního kvarku

Potlačení produkce výtrysků (jet quenching)

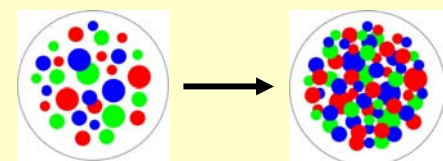
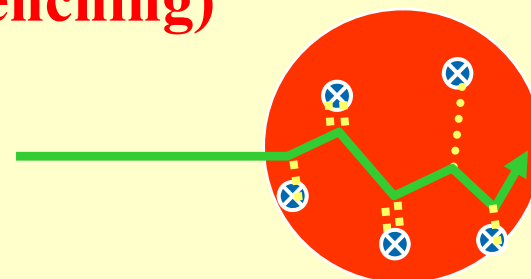
Jadro-jaderná srážka:
produkce výtrysků je ovlivněna těmito jevy:

1) **Croninův jev** – mnohonásobný rozptyl → rozmazání příčných hybností → posun k vyšším p_t → zvětšení produkce

2) **Saturace** – velké nahuštění partonů → zmenšení nárůstu produkce výtrysku s energií

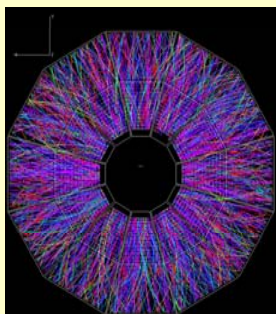
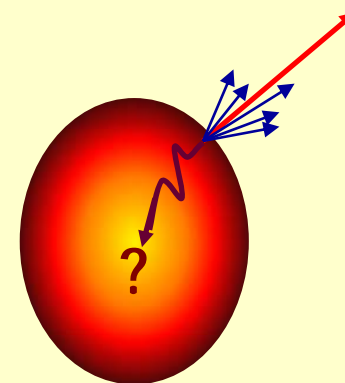
3) **Potlačení produkce výtrysků (částic s velkým p_t) a dvojic výtrysků**

Průchod partonů výtrysku kvark-gluonovým plazmatem (KGP) → ztráta energie a hybnosti → pohlcení výtrysku (v normální hadronové hmotě nenastává) → důkaz vzniku KGP

nižší energie

vyšší energie

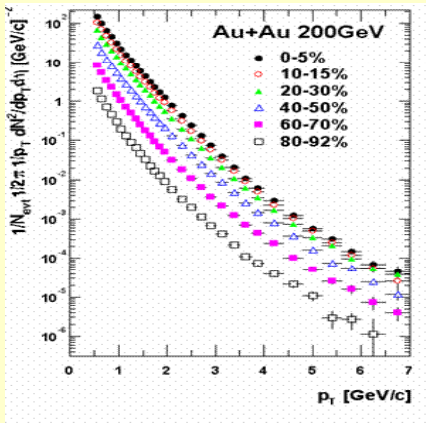
Pozorováno experimenty na urychlovači RHIC

Porovnávala se produkce výtrysků v srážkách:

- 1) d-Au - KGP nemůže vzniknout → pouze saturace a Croninův jev
- 2) Au-Au - KGP může vzniknout → i potlačení produkce

Jen v Au-Au srážkách pozorováno potlačení produkce dvojic výtrysků → vzniká KGP

Potlačení částic s vysokou příčnou hybností

Výsledek experimentu:

Dramatický rozdíl chování v případě Au+Au a d+Au v závislosti na centralitě srážky

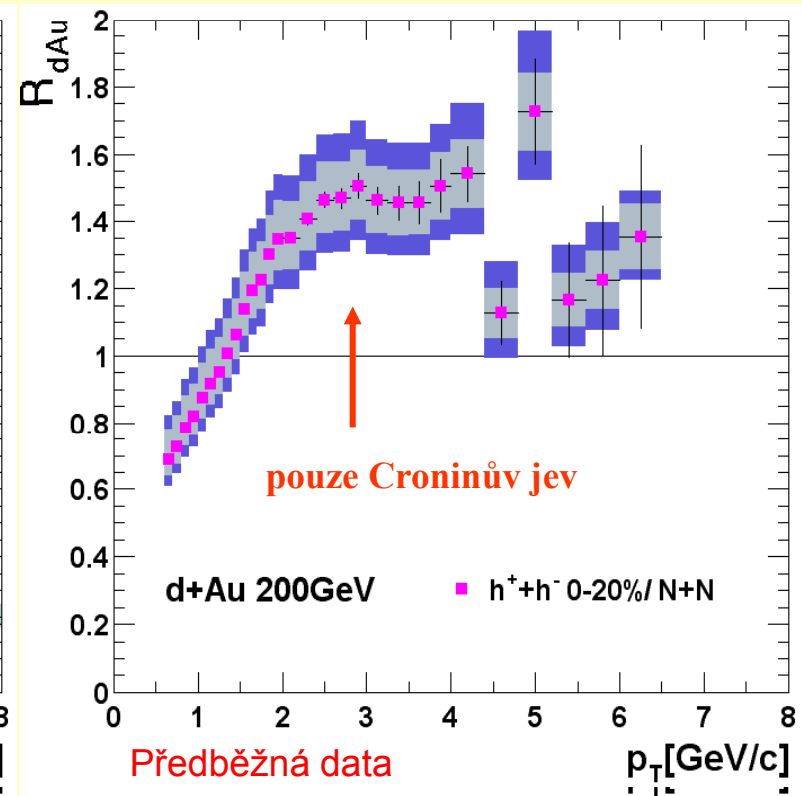
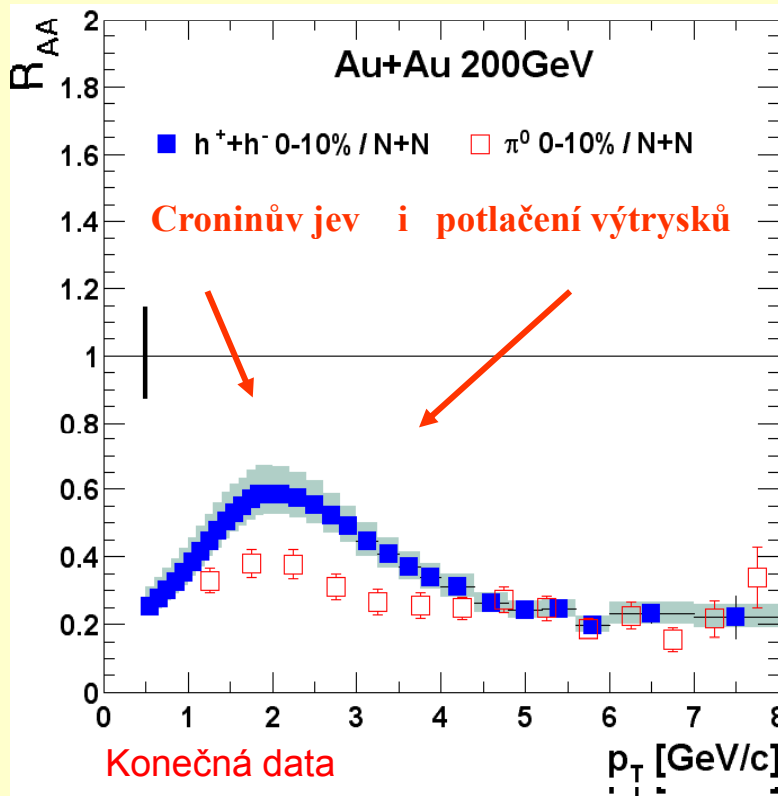
R_{AA} – poměr mezi počtem změřeným a extrapolovaným z nukleon-nukleonových srážek

Au + Au experiment

d + Au kontrolní experiment

Experiment Phenix

Co ukázal RHIC ? - Ne ideální plyn ale ideální kapalina

Vytvoření barevného systému uvolněných kvarků a gluonů

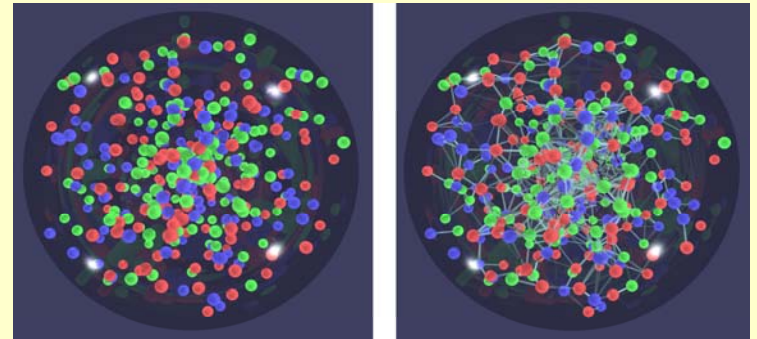
Silné překročení kritické teploty a hustoty energie

Nastolení tepelné rovnováhy ještě v době existence barevné fáze

Více otázek než odpovědí

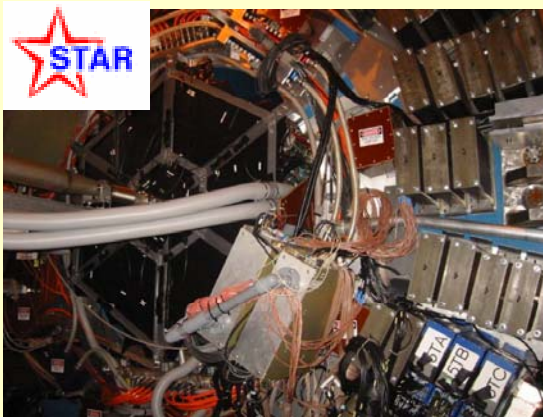
Nejedná se o slabě interagující systém ale o silně interagující systém - ideální kapalina s nulovou viskozitou

silně interagující kvark-gluonové plazma

plyn - ne

kapalina – ano !!

Co dále? Nastupuje LHC a ALICE !

Potřebné studium vlastnosti nového stavu hmoty – její stavové rovnice pro stále vyšší teploty

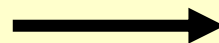
Některé vlastnosti souhlasí s původními představami o kvark-gluonovém plazmatu některé jsou bližší pojetí „kapaliny“, „plynný charakter možná při vyšších energiích

Určit druh fázového přechodu – velký význam pro průběh velkého třesku

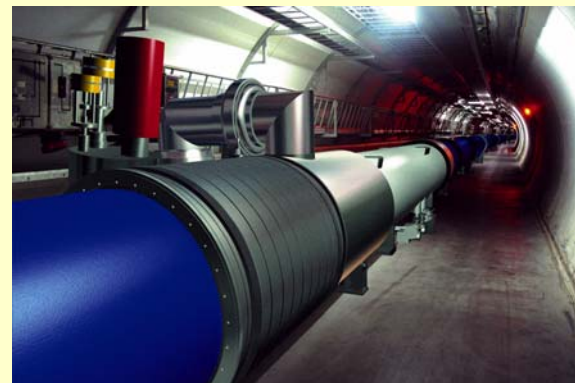
Zatím sledujeme pouze silně interagující částice (99,9 % vznikajících částic jsou hadrony), fotony a leptony pouze z sekundárních procesů → nepřímé signály – informace je částečně setřena

už začal hon na fotony a leptony vznikající přímo v plazmě → přímé signály z kvark-gluonového plazmatu

RHIC 100 + 100 GeV/nukleon

LHC 2700 + 2700 GeV/nukleon

Větší urychlení – vyšší energie a teploty, větší detaily i produkce těžších částic

Experimentální pozorování je rozhodujícím kritériem pro uznání platnosti hypotézy a její přeměnu v teorii

Stěžejní nástroj – srážka urychlených částic

Nárůst energie → větší detaily

Zatím největší urychlovače $E \sim 100 \text{ GeV} \rightarrow 10^{-18} \text{ m}$

Produkce částic s vyšší klidovou energií (hmotností)

Klidová hmotnost protonu: $\sim 1 \text{ GeV}$

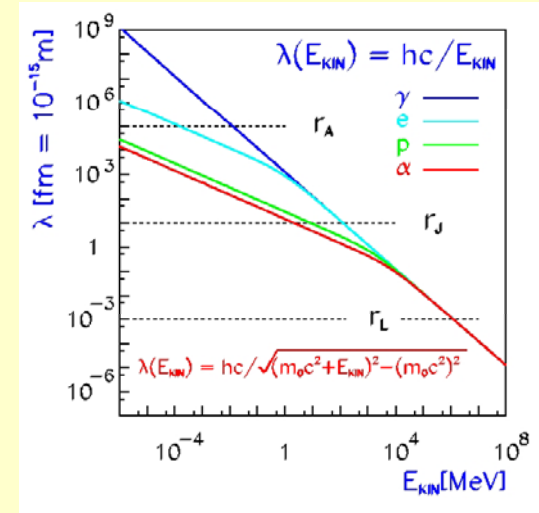
LHC – srážka protonů s energiemi 7000 GeV

**Jádra olova (208 nukleonů) na každý $2700 \text{ GeV} \rightarrow 1\,123\,200 \text{ GeV} = 1,8 \cdot 10^{-4} \text{ J}$
 $1 \text{ eV} = 1,602 \cdot 10^{-19} \text{ J}$**

Energie už přímo makroskopické – pád $0,02 \text{ g}$ z výšky $1 \text{ m} \rightarrow$ srážka dvou menších much nebo větších komárů

Hmotnost 1 g se stejnou rychlostí $\rightarrow 5 \cdot 10^{17} \text{ J}$ (10 000 hirošimských bomb)

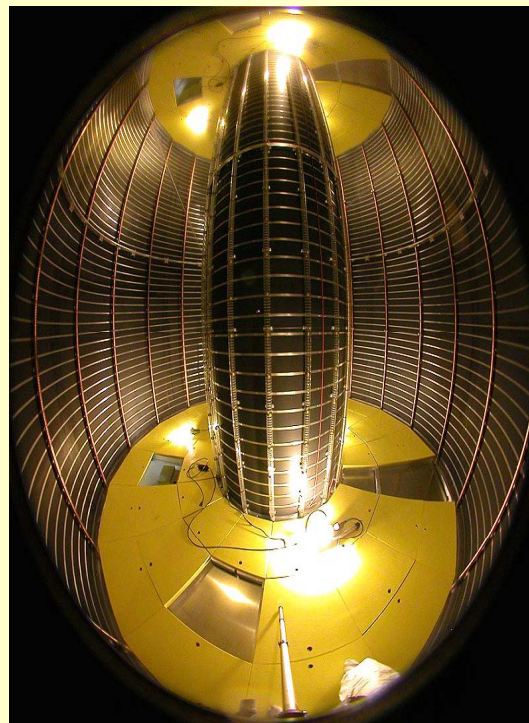
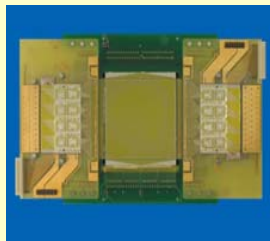
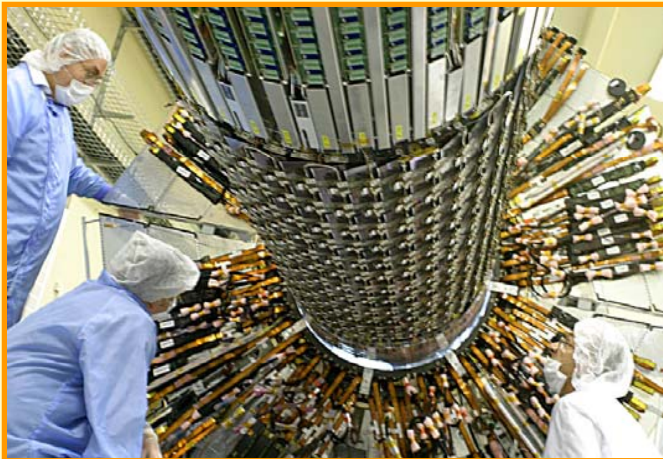

Jak vypadá vysokoenergetický experiment – tedy i ALICE

Úkoly:

- 1) Zachytit co nejvíce částic a určit jejich parametry (pokrýt co největší prostorový úhel)
- 2) Zachytit dráhu krátce žijících částic nebo dráhy jejich produktů rozpadu
- 3) Určit náboje částic
- 4) Určit hybnosti částic
- 5) Zachytit a určit energii i těch nejenergetičtějších částic

Vnitřní dráhové detektory

Velké dráhové komory
(umístěné v magnetickém poli)

Hadronové kalorimetry

Elektromagnetické kalorimetry

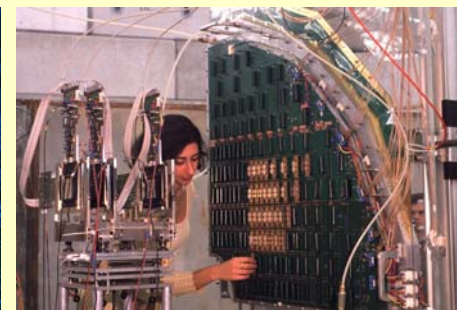
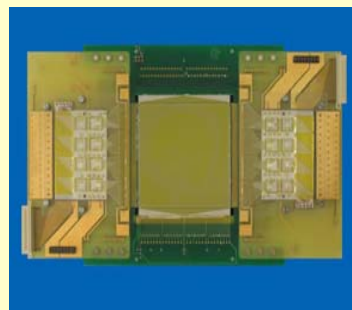
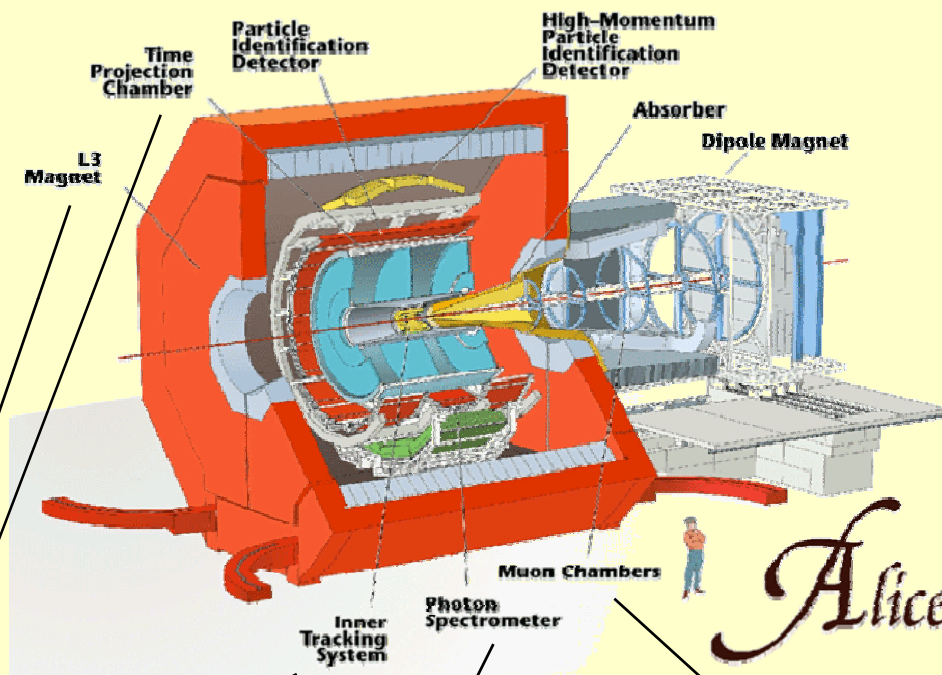
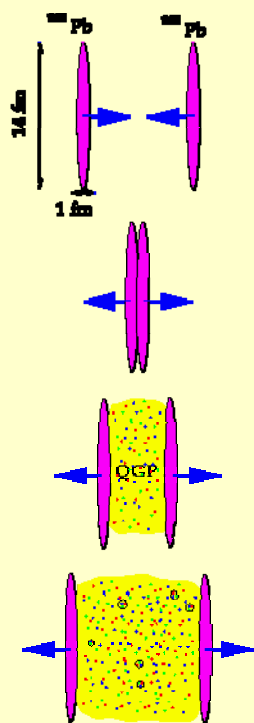

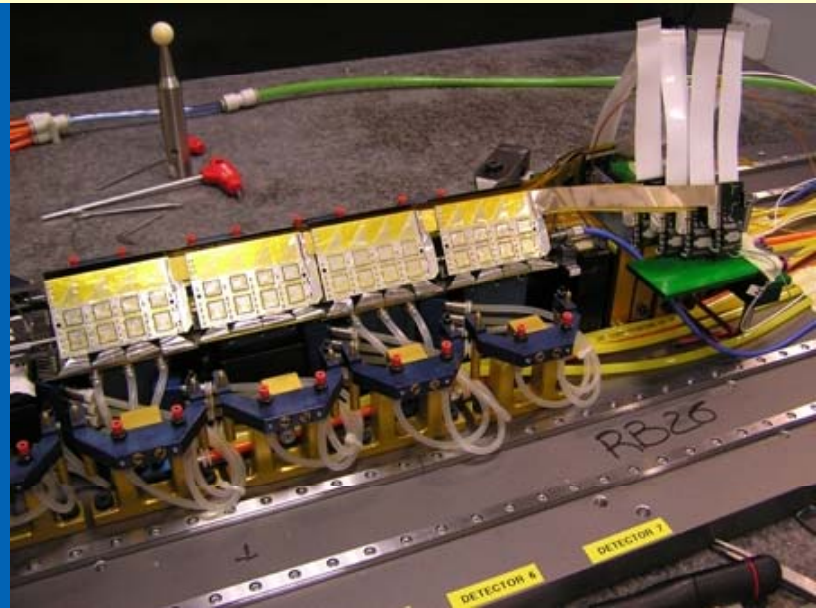
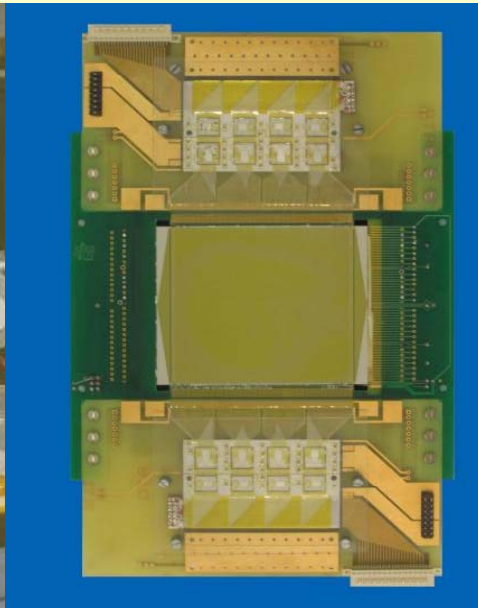
Experiment ALICE na urychlovači LHC

Stroj na studium kvark-gluonového plazmatu

Experiment ALICE (česky Alenka) a jednotlivé detektorové systémy:

Pb – 208 nukleonů
každý 2700 GeV
1 123 200 GeV
pád 0,02 g z metru
energie letu mouchy

Závěr

„No dobrá,“ řekla kočka a tentokrát se ztrácela pomalounku od konečku ocasu až po škleb; ten chvíli ještě potrval, když už ostatek zmizel. „Kočku bez šklebu, to už jsem viděla kolikrát,“ pomyslíla si Alenka, „ale škleb bez kočky! Něco tak zvláštního jsem jakživ neviděla!“

Lewis Carroll: „Alenka v Kraji divů“

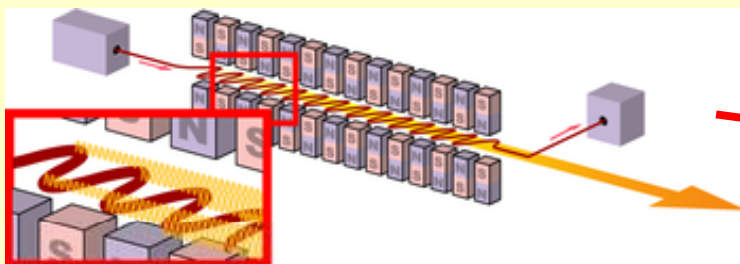
- **Srážky těžkých jader** - možnost studia i velmi horké a husté hmoty vyskytující se jinak jen ve vesmíru
- Existence úplně nového stavu hmoty – ? **silně interagující kvark-gluonového plazmatu?** – potvrzena díky RHIC v Brookhavenu
- Hlavním signálem je **potlačení produkce částic z vysokou příčnou hybností dvojic protilehlých výtrysků a potlačení J/ψ mezonů**
- **Podrobné studium jeho vlastností, fázové rovnice, charakteru fázového přechodu, stupně dosažené termodynamické rovnováhy už začalo na urychlovači RHIC a od roku 2008 na LHC (experiment ALICE)**
- Ukazuje se, že dochází k velmi rychlému nastavení termodynamické rovnováže, systém **se chová jako ideální kapalina** – studium vlastností nutné pro pochopení velmi ranných stádií vývoje našeho vesmíru (před dobou 10 μ s po počátku rozpínání)
- Kromě nepřímých signálů nesených silně interagujícími částicemi se očekává **studium přímých signálů od fotonů a leptonů**
- Účast českých fyziků z ÚJF a FÚ AVČR, příležitost i pro studenty

A na závěr něco nízkoenergetického – LHC a „gama laser“

Využití laserů založených na volných elektronech:

Urychlovač elektronů na relativistické energie + zdroj periodického transverzálního magnetického pole (pole magnetů se střídajícími se póly – undulátor)

Linear Coherent Light Source (LCLS) - undulatorový systém

Elektrony oscilují → vznik rentgenovského záření → interakce elmg. záření s elektrony
→ záblesk koherentního elektromagnetického záření v rentgenovské oblasti

Vlnová délka se nastavuje energií elektronů a intenzitou magnetického pole

Srážka s jádrem urychleným na LHC – z pohledu urychlených jader jde o laserové gama záření

Gama laser

Možnost studovat rezonanční metodou velmi přesně doby života různých hladin v jádře

Šlo by získat velmi přesná data o důležitých astrofyzikálních reakcích

Účinné průřezy pro ADTT systémy a astrofyziku

Zařízení n-TOF v CERNu

protonový svazek: $E_p = 20 \text{ GeV}$, $\Delta t = 7 \text{ ns}$, $I = 7 \cdot 10^{12}$ protonů, $f = 0,8 \text{ Hz}$

olověný terč – tříštivé reakce

neutronový svazek: 300 n/p $E_n = 0,1 \text{ eV} - 250 \text{ MeV}$

vzdálenost 185 m, 10^5 n/puls/energetický řád

speciální kolimace a moderace pro různé režimy práce

neutronový svazek FWHM = 11,8 mm

olověný terč - sestavování

stínění za terčem

odkláněcí magnet